

تبیین حضور زن فرنگ در قالی های تصویری دوره قاجار

لاله آهنی^۱

^۱ استادیار دانشکده فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز

چکیده

قالی های تصویری، دسته ای نوظهور از قالی های ایرانی در دوره قاجار هستند که موضوعات متنوعی را به تصویر کشیده اند؛ یکی از موضوعات جالب توجه تصویر زنان در این قالی هاست، زنانی که به تصویر کشیده شده اند عمدتاً نمایانگر چهره ای از زن فرنگ می باشند. در این پژوهش به دنبال کشف علت های ظهور زن فرنگ در قالی های تصویری هستیم. سر اسطوره فرنگ یکی از مهم ترین سر اسطوره های ایران در دوره قاجار و بعد از آن به حساب می آید. در حوزه انسانی، اسطوره هایی از سوی فرهنگ اروپایی در جامعه قاجار منتشر شد که یکی از مهم ترین آنها زن فرنگی یا دختر فرنگی بود. تصویر زنان اروپایی با لباس های فرنگی با موضوعات ایرانی از جمله موضوعات مورد علاقه هنرمندان فرنگی ساز دوره قاجار بوده است. در این پژوهش گردآوری اطلاعات به روش کتابخانه ای بوده و به روش توصیفی- تحلیلی قالی های تصویری قاجار با موضوع زنان اروپایی مورد بررسی قرار گرفته است.

واژه های کلیدی: هنر دوره قاجار، قالی های تصویری، زن فرنگی.

مقدمه:

قالی‌های دوره قاجار از غنی‌ترین گنجینه‌های هنری ایران می‌باشند. در قالی‌های این دوره شاهد ظهور نوع خاصی از طرح و کاربری جدید برای آن هستیم که قالی‌های تصویری نمونه شاخص این تغییرات می‌باشند. نقوش این دسته نوظهور از قالی‌های قاجار مضامین مختلف همچون ادبی، داستانی، اساطیری، حماسی، مذهبی و عرفانی را بازتاب داده است. دوره قاجار را می‌توان عصر مناسبات اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فکری با غرب نیز نامید که دارای جریان دو سویه تأثیرپذیری از غرب و نیز مقاومت در مقابل این هجوم می‌باشد که در حوزه تأثیرات فرهنگی، این جریان دو سویه را بیشتر می‌توان دید. ظهور قالی‌های تصویری در این دوره را می‌توان از نتایج این ارتباط دانست. در مطالعه سابقه تصویرگری در هنرهای ایرانی پر واضح است که مراجعه به سایر هنرها از جمله نقاشی در این پژوهش راهگشا خواهد بود. چرا که قالی‌های تصویری به عنوان بومی جدید برای هنرمندان ایرانی سابقه چندانی در به تصویر کشیدن چنین موضوعاتی ندارد. از یک سو قالی قاجاری ریشه در سنت‌های دوران قبل مانند صفویه داشت از سوی دیگر آشنایی بیشتر با نقاشی اروپایی، قالی این دوره را تحت تأثیر قرار داد. آشنایی با اصول اولیه و ابزار متداول نقاشی غربی سبب شد تا فضای خیالی و مثالی هنر ایران در هم ریزد و باغ‌های خیالی و فضاهای عاطفی و عاری از ویژگی‌های جسمانی که نتیجه دوری از پرسپکتیو (عمق‌نمایی) و حجم‌سازی و تأکید نداشتن بر بافت و به طور کلی، پرهیز از هر آن چه تصویر را به طبیعت عینی شبیه بود، جای خود را به دنیای سه بعدی و تجسم یافته دهد. تحولات مختلف اجتماعی و سیاسی دوره قاجار، باعث ایجاد بستر جدیدی در عرصه هنر ایران شد. هنری که در این عصر ظهور کرد و توسعه یافت نه تنها در ایران، بلکه در عمده کشورهای جهان نیز دچار موج عظیمی از تحولات اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، صنعتی، فرهنگی و هنری شدند. تحولاتی که از یک طرف، سنت‌های فرهنگی و هنری بخش عظیمی از ملل جهان را تهدید کرده و به چالش کشانید و از طرف دیگر واکنش‌های متفاوتی را در حوزه‌های فرهنگی مختلف موجب شد؛ که قالی ایران در دوره قاجار نیز از این ماجرا بی‌نسیب نماند.

مبانی نظری:

قالی‌های تصویری:

قالی‌های تصویری، گروه نسبتاً بزرگی از قالی‌های دوره قاجار را تشکیل می‌دهند. دوره قاجار، دوره‌ای پر فراز و نشیب و مهم در تاریخ سرزمین ایران می‌باشد که در زمینه‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، عصر جدیدی در تاریخ ایران به وجود آورد. پدیده تصویرگری در قالی‌های قاجار، به عوامل مختلف فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و هنری این دوره به شدت بستگی دارد. تصویرسازی عصر قاجار با توجه به تأثیرپذیری هنر ایران در جریان نفوذ هنر اروپایی، نحوه سیاست‌گذاری‌های حاکمان وقت و تحولات سیاسی-اجتماعی این دوره، ویژگی‌های خاصی یافت که آن را از تصویرسازی‌های تاریخ گذشته کاملاً مجزا می‌کند؛ با دیدن آثار دوره قاجار، اولین موردی که جلب نظر می‌کند، تأثیرپذیری آن از هنر اروپایی است. به نسبت گسترش حضور اروپاییان در ایران و رفت و آمدهای متقابل، خصوصیات ایرانی-اسلامی آثار کمرنگ‌تر و خصوصیات هنر اروپایی بیشتر نمایان شد. اعمال نظر درباریان و شاهزادگان در نحوه اجرای آثار تصویرسازی کتاب‌ها و نسخ خطی، موجب اشاعه شمایل‌سازی و جایگزینی شخصیت‌های درباری به جای شخصیت‌های اول داستان‌ها شد. تصویرسازی اوضاع اجتماعی به ویژه در مطبوعات دوره قاجار و ارائه تصاویری از نوع آرایش، مدل لباس‌ها، روابط اقتصادی و آداب و سنن خاص آن دوره، تصویرسازی، چاپ و تکثیر کتاب‌های عامیانه ایرانی و خارجی که اغلب در دسترس عموم بود و مردم کوچه و بازار می‌توانستند از آن بهره ببرند. این رویداد از ویژگی‌های بارز و مثبت دوره قاجار است که قبل از آن تجربه نشده بود (فدوی، ۱۳۸۶، ۱۳۴).

در قالی‌های این دوره نیز شاهد ظهور نوع خاصی از طرح و به نوعی کاربری جدیدی برای فرش دستباف هستیم که قالی‌های تصویری نمونه شاخص این تغییر ذائقه می‌باشد. ظهور تصویرگری در فرش‌های این دوره را می‌توان در عوامل متنوعی شناسایی کرد که برخی از آنها عبارتند از: گرایش به هنر غربی و طبیعت‌پرذاری و تحت تأثیر ارتباط با فرهنگ غرب، ظهور عکاسی و فریم‌های به کار رفته در آنها، چاپ سنگی، نقاشی قهوه‌خانه‌ای، موضوعات برگرفته از حوزه ادبیات و فرهنگ باستانی ایران و در کنار این موضوع، کشف محوطه‌های باستانی و معرفی آثار دوره‌های قبل به شکل فراگیر، بازگشت به موضوعات دوره‌های قبل از قاجار را مطرح و انتخاب موضوع و نیز نقشمایه‌ها و طرح فرش را دچار تحولات زیاد نمود (آهنی، وندشعاری و یعقوب‌زاده، ۱۳۹۴، ۶۶).

قالی‌های تصویری دوره قاجار از لحاظ موضوعی به ۴ گروه قابل دسته‌بندی است:

- مضامین ادبی (شامل موضوعاتی مانند بهرام گور، لیلی و مجنون، خسرو و شیرین و...)
  - مضامین حماسی (شامل موضوعاتی مانند داستان‌های شاهنامه، هفت خوان رستم، رستم و سهراب و ...)
  - مضامین عرفانی (شامل موضوعاتی مانند نور علیشاه و ...)
  - شخصیت‌های اساطیری (شامل موضوعاتی مانند هوشنگ شاه، جمشید و ...)
- در ادامه سنت تصویرگری در ایران دوره قاجار، روح هنری و سلیقه حاکم بر بیان نقاشی نیز تحول یافت. با استفاده وسیع و همه جانبه از سنت نقاشی قرن یازدهم هـ.ق/ سده شانزدهم میلادی و اختلاط منظره‌سازی اروپایی با مجلس‌بندی متقارن و پرسپکتیو مقامی و شعور رنگ‌شناسی متفاوت ایرانی و نیز اجرای سایه‌روشن و حجم‌سازی و حضور پرسپکتیو در مناظر و عمارات و قامت اشخاص و افزودن عوامل غنی تزئین به خلق یک شیوه جدید منجر شد که قواعد، معیار، منطق و اصولی کاملاً تازه و بدیع را دارا بود (آفرین، ۱۳۸۹، ۶۵). همین شیوه در طراحی قالی‌های تصویری نیز تأثیر گذاشته و انتخاب موضوع و نحوه بیان تصویری نقشمایه‌ها به نوعی تغییر پیدا کرد. از سوی دیگر تعامل خط و نقش و قدرت بیان قوی‌تر خط‌نگاره‌ها در همراهی با نقوش از دیگر عوامل رونق و گسترش استفاده از ترکیب خط و نقش در عرصه قالی‌های تصویری دوره قاجار است که در این راستا شاهد خط نوشته (کتیبه‌هایی با موضوع مرتبط با تصویر ارائه شده می‌باشیم) (شایسته‌فر، صباغ‌پور، ۱۳۹۰، ۷۴-۶۳).

سر اسطوره‌فرنگ:

اسطوره‌ها اغلب به صورت واحدهایی مشخص و مجزا اما مرتبط با یکدیگر مطرح می‌شوند. اسطوره تبیین‌کننده برخی از ویژگی‌های روانی یا اجتماعی انسانی و همچنین برخی حوادث طبیعی و به طور کلی آفرینش و هستی‌شناسی پدیده‌ها و جهان است. از همین رو اسطوره‌ها برای تحلیل نگرش‌ها و رفتارهای انسانی همچنین آثار یا مجموعه مولفان استفاده می‌شوند (نامور مطلق، ۱۳۹۲، ۵۸۰). شبکه‌های اسطوره‌ای، شکل‌دهنده گفتمان‌ها و جریان‌ات گوناگون فرهنگی در یک جامعه یا در یک دوره تاریخی‌اند.

سراسطوره مجموعه‌ای از اسطوره‌های کوچک و بزرگ، همچنین ویژگی‌های اصلی و مهمی را در بر می‌گیرد که تفکر، فرهنگ و روح یک زمان یا بخشی مهم از آنها را در یک جامعه مشخص می‌کنند. سراسطوره مانند پارادیم و اپیستمه، امکان یک نگاه کلان را به یک دوره و فرهنگ ممکن می‌سازد، نگاهی جامع و فراگیر که برای برخی پژوهش‌ها و تحلیل‌ها به ویژه در حوزه ادبیات و هنر اساسی و تعیین‌کننده است. به عبارت دیگر، سراسطوره‌ها بیانگر وضعیت عمومی و کلان یک جامعه یا یک فرهنگ در یک دوره مشخص‌اند. بنابراین، سراسطوره به نوعی اسطوره اسطوره‌هاست، اسطوره‌ای که یک مجموعه اسطوره را نمایندگی می‌کند. هر دوره و مقطع زمانی حداقل یک سراسطوره دارد که در عین اینکه بیانگر عمیق‌ترین کشش‌ها و اندیشه‌های اجتماعی‌اند، اجزای متفرق یک جامعه را نیز به هم پیوند می‌زنند و موجب وحدت آنها می‌شوند. سراسطوره تلاش دارد تا

با رویکرد اسطوره‌ای به تبیین و توصیف تحولات کلان در عرصه فرهنگ و تفکر و حتی باورها و نگرش‌های افراد یک جامعه پردازد (همان، ۵۸۴).

جامعه ایرانی در طول تاریخ شاهد سراسطوره‌های گوناگونی بوده است که برخی از مهم‌ترین آنها عبارتند از: یونانی، اسلامی، عربی، مغولی، ترکی و فرنگی؛ اما این جامعه به جد متأثر از سه سراسطوره ایرانی، سراسطوره اسلامی و سراسطوره فرنگی و منظومه‌های منتسب به آنها بوده است. سراسطوره فرنگ به مجموعه تفکر و اندیشه همچنین دستاوردها یا به بیان دیگر منظومه و حلقه‌های اسطوره‌ای اطلاق می‌شود که از نگرش و بینش اروپاییان و غربی‌ها پس از رنسانس برخاسته است. این سراسطوره جدید که بی‌ارتباط با سراسطوره یونانی-رومی در عهد باستان نیست، متن‌ها و اندیشه‌های نوینی را در جامعه بشری مطرح کرد که بسیاری از بنیان‌های آنها بی‌سابقه بوده و منجر به شکل‌گیری فضایی شدند که در آن فضا اومانیزم و عقلانیت بشری جای وحی را در اداره تمدن اروپایی اشغال کرد. البته این بدان معنا نیست که تمامیت این سراسطوره با امور وحیانی مخالف باشد، بلکه بخش قابل توجهی همچنان به مسیحیت در قسمت‌هایی از زندگی خود وفادار بودند، با این حال طی آن عقلانیت و انسان محوری تسلط کامل پیدا کرد. سراسطوره فرنگ یکی از مهم‌ترین سراسطوره‌های ایران در دوره قاجار و پس از آن محسوب می‌شود. این سراسطوره به مرور زمان و در ابعاد گوناگون در ایران رشد و توسعه پیدا کرد. نخست چند اسطوره فرنگی بود که در این دوره گسترش پیدا کردند، اسطوره‌هایی مانند شهر فرنگ که در شهرسازی و معماری مطرح شده و تحول در عرصه زندگی شهری و مدنی ایرانیان را نوید می‌داد. در حوزه انسانی نیز اسطوره‌هایی از سوی فرهنگ اروپایی در جامعه قاجار منتشر شد که یکی از مهم‌ترین آنها زن فرنگی یا دختر فرنگی بود.

بحث اصلی:

مدرنیته در ایران:

حضور مدرنیته در ایران از اوایل حکومت قاجاریان موجب شد تا با افزایش سطح ارتباطات حاکمیت قاجار و ایرانیان به مرور فصل جدیدی از روابط و ساختارهای فکری و معرفتی در فرهنگ و هنر ایران شکل بگیرد. عکاسی و چاپ از جمله فنونی بودند که با توجه به منشأ غربی و بدون سابقه در ایران راه‌اندازی شدند و توسعه کاربرد آنها تأثیرات عمیقی در زمینه‌های هنرهای تجسمی دوره قاجار به وجود آوردند. مدرنیته که به گفتمانی قدرتمند و مسلط در عرصه فرهنگی ایران قاجار حضور یافت، نقاشی، معماری، شعر و ادب و بخش‌های قابل توجهی از هنرهای صناعی ایرانیان را تحت تأثیر و سیطره خود قرار داد، به دیگر بیان، مدرنیته موجب شکل‌گیری تفکری واقع‌گرا و طبیعت‌گرا در هنر ایران شد (خواجه، ۱۳۹۶، ۷). دوره قاجار از ادوار نوآوری و تکامل شیوه‌های هنری ایران است. در این دوره رابطه‌ای ظریف بین تجربه‌ای هنری ادوار پیشین و تخیل و تجارب هنری جدید برقرار شده و حاصل آن در آثاری جلوه یافت که در این دوره در بیشتر عرصه‌های هنری در ظهور آمد (آژند، ۱۳۸۵، ۴۱).

فرنگی سازی:

تصویر ۱: کوزه و جام در دستان دختر ترسا و ملازمانش،

نقاشی رنگ و روغن،

(Anon, 1973, 30)

این مضمون به مدت دویست سال عرصه هنر ایران را در نوردید و در دوران قاجار به اوج خود رسید. رابطه بین شرق و غرب در دوره قاجار به عنوان مهمترین چالش دوران، اثر مستقیم و معنی‌دار خود را بر تمامی عرصه‌های فرهنگی و هنری ایران بر جای گذاشت. ورود نقشمایه‌های جدید و مضامینی که قبلاً در هنر ایران حضور نداشت، باعث ایجاد نوعی از نقاشی شد که به شدت مد روز بود و خواستاران فراوان داشت. این نوع نقاشی مخصوصاً در اسلوب‌هایی که بازار بیشتری داشتند همچون قلمدان‌سازی متداول گشت و نقاشان فراوانی با عنوان «فرنگی‌ساز» موضوعات باب روز را به تصویر کشیدند. حتی موضوعات مذهبی فرنگی چون داستان‌های زندگی حضرت مسیح (ع) به تصویر کشیده شدند که از همه محبوب‌تر داستان مریم و مسیح یا خانواده مقدس بودند. این نقاشی‌ها گاه به طور مستقیم از مدل‌های اروپایی تقلید می‌شدند و گاه با موضوعات مورد علاقه ایرانیان و با ظاهری بومی ترکیب می‌گردیدند. تصویر زنان اروپایی با لباس‌های فرنگی با موضوعات ایرانی معمول گشت و به صورت امری متداول در کارهای لاک‌ی و میناکاری آن زمان در آمد(لاری، ۱۳۹۲، ۱۱۶).

حضور زنان در آثار هنری دوره قاجار:

تصویر زنان و تغییرات اساسی در شیوه‌های گوناگون سده سیزدهم چه از نظر بصری و چه به لحاظ مضمونی و محتوایی در رابطه تنگاتنگ با تحولات اساسی بیان بصری در این دوران قرار دارند. این نگرش جدید به نحو معناداری در نتیجه تغییرات بنیادین شرایط اجتماعی-سیاسی دوران بوده است که رابطه با فرهنگ غرب از مهم‌ترین عناصر آن است(لاری، ۱۳۹۲، ۵۱).

تصویر ۲: خانه نصیرالملک، شیراز،
(فلور، ۱۳۹۵، ۳۰۴)

سادگی تصاویر چاپ سنگی باعث شد که هنرمندان رشته‌های دیگر از جمله پرده قلمکارسازان و قالیبافان از آنها استفاده نمایند چرا که به علت محدودیت‌های فنی چاپ، نقاشان ناگزیر بودند که از عنصر خط برای تصویرسازی استفاده کنند و بدون استفاده از رنگ همه چیز را به صورت سیاه و سفید نشان دهند. گاه ترکیب‌بندی صحنه‌ها و تشابه خطوط به حدی است که به نظر می‌رسد که حاصل قلم نقاش واحدی هستند. مضامین اصلی در کتاب‌های چاپ سنگی نیز در هنر قلمکار تکرار شدند. در پرده‌های قلمکار تا قبل از قاجار بیشتر از نقش و نگارها و گل‌دسته‌های تزئینی استفاده می‌شد و استفاده از تصویر محدود بود (تناولی، ۱۳۶۸، ۱۲). زنان در نسخ چاپ سنگی با چهره جدیدی ظاهر می‌شود که دلیل آن ورود مضامین تازه در تصویرگری کتاب‌ها می‌باشد. به جز نقش‌های سنتی، زنان در صحنه‌های ورزشی و شکار نیز نقاشی می‌شدند؛ از طرف دیگر زنان در جامعه دوران قاجار در عین بیان نقش خود در داستان، وضعیت اجتماعی و فرهنگی خود را نیز بیان می‌کنند (لاری، ۱۳۹۲، ۸۳). در دوره قاجار، دیوارنگاری به عنوان بخشی از تزئینات

معماری رواج و فرهنگ عوام به ساختمان‌ها و عمارات راه یافت؛ در این دوره تحت تأثیر شدید نقاشی غربی، عمدتاً بر روی چوب و بر روی سقف‌های تخت، نقاشی

می‌کردند (شریف‌زاده، ۱۳۸۱، ۱۴۵). خانه‌های اعیان و اشراف در ایالات هم با دیوارنگاره تزئین می‌شد؛ از جمله در خانه نصیر-الملک در شیراز دیوارنگاره‌هایی رنگ و روغنی بر روی سقف‌های چوبی با موضوعات تک‌چهره زنان، طبیعت و معماری اروپایی و مجالس بزم وجود دارد (آژند، ۱۳۸۵، ۳۶). در سه تاقچه خانه حقیقی در کاشان، تک‌چهره‌هایی از زنان در حالی که ظرف میوه و یا چند شاخه گلی در دست دارند، نقش شده است. در سقف خانه‌ای در یزد زنان در جامه اروپایی نقاشی شده‌اند که از مضامین مورد علاقه هنرمندان بود. علت آن علاوه بر در دسترس بودن تصاویر فرنگی، وجود برخی زنان اروپایی در ایران بود که برای مثال می‌توان از مادام گلساز پرستار فرانسوی ناصرالدین شاه و خواهر کوچکش ملکزاده نام برد که زنی با هوش و کارآزموده از مردم اورلیان بود و پس از ازدواج با حاج عباس در اواسط دهه ۱۸۳۰ به ایران آمده بود. علاوه بر مادام گلساز، همسران وابستگان سیاسی و بازرگانان نیز در جامعه قاجاری حضور داشتند بنابراین زنان اروپایی چندان ناآشنا محسوب نمی‌شدند (لاری، ۱۳۹۲، ۹۷).

علاوه بر کتب چاپ سنگی و کتب مصور خطی، مضمون ادبی در بسیاری از کارهای هنری دوران قاجار وجود دارد. یکی از موضوعات مورد علاقه هنرمندان، داستان شیخ صنعان و دختر ترسا می‌باشد که به کرات در قلمدان‌ها و سایر کارهای لاکی دیده می‌شود و بهانه‌ای است برای نشان دادن «دختر فرنگی»؛ نقاشان به این وسیله زنی را در لباس اروپایی نشان می‌دادند که طرفداران بسیار داشت (همان، ۱۱۳).

تصویر ۳: خانه نصیرالملک، شیراز،
(فلور، ۱۳۹۵، ۳۰۴)

آثار مدرنیته در قالی دوره قاجار:

قالی‌های تصویری به واسطه تأثیر و نفوذ شیوه‌های هنری غربی و عکاسی در دوره سلطنت ناصرالدین شاه از موضوعات قالی‌های آن دوره محسوب شدند (تناولی، ۱۳۶۸، ۱۲). حضور فرنگی‌سازی و نقوش گل فرنگ در متن و حواشی قالی‌ها از دوره قاجار پدیدار می‌شود. به نحوی که نقش مایه گل فرنگ به گل گوبلن گفته می‌شود. همچنین به نگاره‌هایی که از راه بافته‌های اروپا به ایران رسیده است. به گل سرخی که به جای تهیه طرح انتزاعی از آن، آن را هر چه نزدیک‌تر به طبیعت نقش کرده باشند نیز گل فرنگ می‌گویند (آذریاد، رضوی، ۱۳۷۲، ۱۲۸).

با وجود آنکه قالی‌های تصویری دوره قاجار ناشی از تأثیر گفتمان مدرنیته در قالیبافی به شدت سنتی ایرانی تلقی می‌شود، به نظر می‌آید این نقوش عمدتاً مورد توجه بازارهای داخلی بوده است و حتی با وجود توسعه قالیبافی در دوره ناصری و فعالیت گسترده شرکت‌های خارجی، قالی‌های تصویری مورد توجه غربی‌ها نبود و از سوی بازارهای غربی سفارشی دریافت نمی‌کرد (خواجه، ۱۳۹۶، ۱۰). در دوره قاجار با ورود پدیده‌های جدید تکنولوژیک چاپ سنگی و عکاسی به ایران برای اولین بار در تاریخ هنر ایران امکان تولید و بازتولید انبوه آثار هنری فراهم شد. این پدیده‌های تکنولوژیک تصاویر جدید و همچنین آثار هنری باقی مانده از دوره‌های قبل را به میزانی انبوه بازتولید کرده و در اختیار طیف وسیع‌تری از مردم قرار می‌دادند، به این طریق مفهوم هنر ایرانی را به سوی یک دنیای جدید رهنمون گشت (کشاورز، ۱۳۹۴، ۸). مهم‌ترین دستاورد پژوهشی ورود صنعت چاپ به ایران تأثیری است که این صنعت در هنرهای ایران به ویژه نقاشی و فرش‌بافی ایجاد کرد. با ورود صنعت چاپ به ایران کتب مصور رواج زیادی یافت و به دنبال آن در بسیاری از کتب و حتی روزنامه‌های چاپ داخله، تصاویر مختلفی از افراد و اشخاص صاحب نام نظیر شاهان قاجار، صدر اعظم‌ها، وزراء و وکلای مجلس و اشخاص منتفذ انتشار یافت. این تصاویر و سایر مجالس نقاشی شده که تا آن زمان فقط در مقابل چشم هنرمندان خاص و طبقات ویژه‌ای از جامعه قرار داشت به مدد کتاب‌ها، روزنامه‌ها و سایر اقلام چاپی، نظیر پستال‌های اولیه، در معرض دید همگان به ویژه هنرمندان عام و کوچه بازار، مثل کارگاه‌های قلمکار و کاشی‌سازی و فرش‌بافی قرار گرفت (ژوله، ۱۳۸۴، ۱۶).

این قسم دگرگونی در تاریخ هنر ایران در دوره قاجار رخ داد و مفهوم هنر ایرانی را به واسطه تکثیر انبوه تصاویر جدید و به این ترتیب شکل‌گیری یک سلیقه جدید تصویرگرا در جامعه به سمت یک هنر کاملاً تصویری پیش برد، سلیقه‌ای که پرویز تناولی آن را «جنبش تصویرگرایی» (تناولی، ۱۳۶۸، ۷) در هنر ایران می‌خواند. جنبشی که در هنر فرش ایران تکان‌دهنده‌ترین تأثیر را بر جای گذاشت. به طوری که فضای تجریدی و انتزاعی و تزئینی هنر فرش ایرانی را به یک فضای تصویری مبدل کرد و قالیچه‌های تصویری را به وجود آورد (کشاورز، ۱۳۹۴، ۸).

تجزیه و تحلیل:

نقش هویت زن در هنر دوره قاجار:

هنر نقاشی در انتهای دوره قاجار تحت تأثیر ارتباط با اروپا و ظهور تکنولوژی دچار تغییرات شد. وفور نقش‌مایه‌های زنان در محصولات هنری عصر قاجار از جمله در کاشی‌نگاره‌ها، قالی‌ها، فضاها، خصوصی و نیمه خصوصی کاخ‌ها و خانه‌های اعیان و اشراف از ویژگی‌های شاخص آن است. زنان قاجاری نقش بسته در این آثار، در تعامل هویتی با هویت زن فرنگی، چهره‌ای نوین از زن ایرانی به نمایش گذاشته است، با این حال با بررسی نقوش زنان حضور همزمان هویت ایرانی، اسلامی و فرنگی دیده می‌شود؛ سه سر اسطوره ایرانی، اسلامی و فرنگی مسلط بر جامعه ایران در دوره قاجار و عناصر مهم و موثر سر اسطوره فرنگ مانند زن فرنگی و سبک زندگی فرنگی باعث شد که الگوی جامعه به این سر اسطوره گرایش پیدا کند. حجاب ناکامل زنان، البسه متنوع زنان، کنشگری زنان و ارتباط با دیگر عناصر نگاره از سوی زنان و ژست‌ها و رفتارهایشان نکات برجسته‌ای آثار بازمانده از

دوران نقاشی قاجاراند. آزادی‌های رفتاری برای زنان در عصر قاجار و تمایل شرکت در جریان‌ها و جنبش‌های اجتماعی و حتی مبارزات سیاسی از سوی زنان، در تصاویر به جا مانده به روشنی قابل برداشت و نتیجه‌گیری می‌باشد (دانش صدیق، ۱۳۹۶، ۳۹۹).

اسطوره زن فرنگی:

اسطوره زن فرنگی یکی از اسطوره‌هایی است که از همان اوان قدرت دوره قاجار مرد ایرانی را به سوی خود جلب نموده بود. زن فرنگی در این دوره مورد توجه بسیاری از مردان دربار و اهل قلم و هنر ایرانی بوده است، چنانکه نگاهی هر چند گذرا به ادبیات و هنر ایرانی در دوره معاصر بیانگر چنین توجهی است. زن فرنگی برای مرد قاجاری یا دست کم بخش قابل توجهی از مردان قاجاری پدیده‌ای تازه تلقی می‌شود، آن هم در سطحی که با شکل‌گیری این اسطوره در جامعه ایرانی یا دست کم جامعه دولتمردان قاجاری، رفته رفته زیبایی‌شناسی ایرانی نیز دستخوش تغییر می‌گردد و نمادها و اسطوره‌های زیبایی جنسیت زن در فرهنگ ایرانی دچار دگرگونی‌های اساسی می‌شود (نامور مطلق، ۱۳۹۲، ۶۳۴). حوری نماد زیبایی در فرهنگ ایرانی-اسلامی محسوب می‌شد، همواره مصداق‌های بومی در ادبیات و هنر ایرانی پیدا می‌کرد، اما در دوره قاجار مصداق‌های حوری یعنی زن آرمانی به ویژه از نظر زیبایی تغییر اساسی پیدا کرده و در نظر بسیاری این دختر یا زن فرنگی بود که بهترین مصداق برای حوری به حساب می‌آمد. به همین روی هر شخصیت زنی که به نوعی با فرنگ مرتبط و متصل می‌شد، ارزش و اعتبار پیدا می‌کرد. از اینجاست که برخی شخصیت‌های اسطوره‌ای زن ادبیات فارسی مانند شیرین و یا دختر ترسا یکباره در دوره قاجار اهمیت ویژه‌ای می‌یابند و به شکل‌های گوناگون در هنر و ادبیات تکثیر می‌شود (همان، ۶۳۴). یکی از موضوعاتی که غیر مستقیم بیانگر چنین کششی از سوی مرد قاجاری به زن فرنگی تلقی می‌شود، داستان شیخ صنعان است. اینکه یک داستان کلاسیک و قدیمی در دوره قاجار تا این حد مورد اقتباس‌های گوناگون قرار می‌گیرد، به هیچ وجه تصادفی و اتفاقی نبوده بلکه بیانگر یک واقعیت تاریخی و اجتماعی است (همان، ۶۴۰).

تصویر ۴: شیخ صنعان، آثار لاک‌ی قلمدان، مربوط به ربع سوم قرن ۱۹ میلادی، (خلیلی، ۱۳۸۶، ۲۶۲)

زن فرنگی

در قالی دوره قاجار:

تصویر ۵: قالی تصویری، زنان اروپایی، تاریخ بافت: ۱۹۱۱ میلادی، محل بافت: کرمان، ابعاد: ۱۹۰*۲۹۲ سانتی‌متر، (ملول، ۱۳۸۴، ۱۳۹)

قالیچه‌های تصویری در دوره قاجار در مقایسه با دیگر انواع قالی‌ها محدود بوده و چون به سلیقه شخصی قالیبافان یا کسانی بافته می‌شد که آن‌ها را سفارش می‌داده‌اند، کمتر جنبه تجاری پیدا کرده است. این قالیچه‌ها در اوایل سده دوازدهم به دنبال تحولاتی شکل گرفتند که در رشته‌های مختلف هنری در ایران پدید می‌آمد و همگام با دیگر پدیده‌های هنری آن زمان، ضمن به خدمت گرفتن امکانات جدید، مثل تصاویر چاپی و عکس، به بیان تازه‌ای در قالیبافی ایران نایل آمدند (صفاران، ۱۳۹۶، ۶۲). قالیچه‌هایی که موضوع آنها را زنان زیبا تشکیل می‌دهند یکی از گروه‌های کوچک قالیچه‌های تصویری می‌باشند. این قالیچه‌ها در یک محدوده زمانی پنجاه ساله (دو دهه اخیر قرن نوزدهم و سه دهه اول قرن بیستم) که مصادف با برخی رویدادهای اجتماعی در ایران است، به وجود آمده‌اند. از اهم این رویدادها (در ارتباط با قالیچه‌ها)، اخبار و ارمغان‌هایی بود که مسافران ایرانی در بازگشت از سفر فرنگ درباره زنان اروپایی با خود می‌آوردند. چگونگی زندگی زنان اروپا و هویدا شدن آنها با سر برهنه در کوچه و خیابان آن زمان بود، مخصوصاً وقتی این گونه تعاریف با

عکس‌ها و کارت پستال‌هایی همراه بود و زنان زیبای فرنگی را با سر برهنه و آرایش خوش منظر و به صورت طبیعی و واقعی نشان می‌داد، از این رو این تصاویر چاپی موجبات حیرت و تحسین بسیاری را فراهم می‌کرد. چه در آن زمان، زن در ایران در چادر و پیچه و انواع روبنده و نقاب محصور بود و شکل و اندامش کمتر به چشم می‌خورد (تناولی، ۱۳۶۸، ۱۰۵).

تصویر ۶: شیخ صنعان و دختر ترسا، قالی تصویری،
(یساولی، ۱۳۷۴، ۷۸).

نتیجه گیری:

دوره قاجار را می توان عصر مناسبات اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فکری با غرب نامید که یک جریان دو سویه تأثیرپذیری از غرب و نیز مقاومت در مقابل آن است که در حوزه تأثیرات فرهنگی این جریان به وضوح قابل مشاهده است. سر اسطوره فرنگ یکی از مهم ترین سر اسطوره های ایران در دوره قاجار و بعد از آن به حساب می آید. در حوزه انسانی، اسطوره هایی از سوی

فرهنگ اروپایی در جامعه قاجار منتشر شد که یکی از مهم‌ترین آنها زن‌فرنگی یا دختر فرنگی بود. تصویر زنان اروپایی با لباس‌های فرنگی با موضوعات ایرانی از جمله موضوعات مورد علاقه هنرمندان فرنگی‌ساز دوره قاجار بوده است. اسطوره زن فرنگی یکی از اسطوره‌هایی است که از همان ابتدای دوره قاجار، مرد ایرانی را به سوی خود جلب کرده است. قالی‌های دوره قاجار از غنی‌ترین گنجینه‌های هنری ایران است. در قالی‌های این دوره شاهد ظهور نوع خاصی از طرح و کاربری جدید برای آن هستیم که قالی‌های تصویری نمونه شاخص این تغییرات است. پدیده تصویرگری در قالی‌های قاجار، به عوامل مختلف فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و هنری این دوره به شدت بستگی دارد. قالیچه‌های تصویری در دوره قاجار در مقایسه با دیگر انواع قالی‌ها محدود بوده و چون به سلیقه شخصی قالیبافان یا کسانی بافته می‌شد که آن‌ها را سفارش می‌داده‌اند، کمتر جنبه تجاری پیدا کرده است. قالیچه‌هایی که موضوع آنها را زنان زیبا تشکیل می‌دهند یکی از گروه‌های کوچک قالیچه‌های تصویری می‌باشند. وفور نقش‌مایه‌های زنان در محصولات هنری عصر قاجار از جمله در کاشی‌نگاره‌ها، قالی‌ها، فضاهای خصوصی و نیمه خصوصی کاخ‌ها و خانه‌های اعیان و اشراف از ویژگی‌های شاخص آن است. زنان قاجاری نقش بسته در این آثار، در تعامل هویتی با هویت زن فرنگی، چهره‌ای نوین از زن ایرانی به نمایش گذاشته است. از مهم‌ترین عوامل موثری که در ظهور نقش زن فرنگ در آثار هنری همچون قالی نقش داشته‌اند، اخبار و ارمغان‌هایی بود که مسافران ایرانی در بازگشت از سفر فرنگ درباره زنان اروپایی با خود می‌آوردند. چگونگی زندگی زنان اروپا و هویدا شدن آنها با سر برهنه در کوچه و خیابان آن زمان بود، مخصوصاً وقتی این گونه تعاریف با عکس‌ها و کارت پستال‌هایی همراه بود و زنان زیبای فرنگی را با سر برهنه و آرایش خوش منظر و به صورت طبیعی و واقعی نشان می‌داد، از این رو این تصاویر چابی موجب حیرت و تحسین بسیاری را فراهم می‌کرد.

منابع:

- آذریاد، حسن؛ حشمتی رضوی، فضل‌الله (۱۳۷۲). فرشنامه ایران، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- آژند، یعقوب (۱۳۸۵). «دیوارنگاری در دوره قاجار»، مطالعات هنرهای تجسمی، شماره ۲۵، صص ۴۱-۳۴.
- آفرین، فریده، (۱۳۸۹)، «تحلیل واقع‌گرایی در نگارگری ایرانی از دوره تیموری تا قاجار»، دو فصلنامه هنر اسلامی، شماره دوازدهم، بهار و تابستان، صص ۷۲-۸۳.
- آهنی، لاله؛ وندشعاری، علی و یعقوب‌زاده، آزاده (۱۳۹۴)، «بررسی ادبیات غنایی در فرش‌های تصویری دوره قاجار (مطالعه موردی: داستان‌های بهرام‌گور)»، دو فصلنامه علمی-ترویجی جلوه هنر، شماره ۱۴، پاییز و زمستان، صص ۷۸-۶۵.
- تناولی، پرویز (۱۳۶۸). قالیچه‌های تصویری ایران، تهران: سروش.
- خلیلی، ناصر (۱۳۸۶)، کارهای لاک. تهران: کارنگ.
- خواجه احمد عطاری، علیرضا؛ آشوری، محمدتقی؛ اربابی، بیژن و کشاورز افشار، مهدی (۱۳۹۶). «تأثیر جایگاه غرب بر قالی‌های دوره قاجار»، دو فصلنامه علمی-پژوهشی انجمن علمی فرش ایران، شماره ۲۱، بهار و تابستان، صص ۲۰-۵.
- دانش صدیق، محمدعلی (۱۳۹۶). «نقش هویت زن در نقوش آثار هنری»، فصلنامه تحقیقات جدید در علوم انسانی، دوره جدید، شماره هفتم، صص ۴۰۲-۳۸۷.
- ژوله، تورج (۱۳۸۴). شناخت نمونه‌هایی از فرش ایران، تهران: شرکت سهامی فرش.
- شایسته‌فر، مهناز؛ صباغ‌پور، طیبه (۱۳۹۰). بررسی قالی‌های تصویری دوره قاجار (موجود در موزه فرش). فصلنامه علمی-پژوهشی باغ نظر مرکز پژوهشی هنر معماری و شهرسازی نظر، شماره هجدهم، سال هشتم، صص ۷۴-۶۳.
- شریف‌زاده سیدعبدالمجید (۱۳۸۱). تاریخ نگارگری در ایران، تهران: حوزه هنری تهران.

- صفاران، الیاس؛ حاتم، غلامعلی و یحیوی، پریسا (۱۳۹۶). «بازشناسی قالی‌های تصویری کرمان (دوره‌های قاجار و پهلوی)»، نشریه جلوه هنر، دوره جدید، سال ۹، شماره ۱، بهار و تابستان، شماره پیاپی ۱۷، صص ۷۱-۵۹.
- فدوی، محمد (۱۳۸۶). تصویرسازی در عصر صفویه و قاجار، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- فلور، ویلم (۱۳۹۵). نقاشی دیواری در دوره قاجار، ترجمه: علیرضا بهارلو، تهران: پیکره.
- کشاورز، مهدی (۱۳۹۴). «تکثیر مکانیکی اثر هنری در عصر قاجار و تأثیر آن بر فرش ایران»، دو فصلنامه علمی- پژوهشی انجمن علمی فرش ایران، شماره ۲۷، بهار و تابستان، صص ۲۵-۵.
- لاری، مریم (۱۳۹۲). راز نگار (پژوهشی در تصویر زنان در سده سیزدهم)، تهران: پژوهشکده هنر.
- ملول، غلامعلی (۱۳۸۴). بهارستان (دریچه‌ای به قالی ایران)، تهران: زرین و سیمین.
- نامور مطلق، بهمن (۱۳۹۲). درآمدی بر اسطوره‌شناسی (نظریه‌ها و کاربردها)، تهران: سخن.
- یساولی، جواد (۱۳۷۴). قالی‌ها و قالیچه‌های ایران. تهران: چاپ آبان.
- Anon, (1973). A catalogue of Qajar painting of the 18 th and 19 th century, Tehran: association with Sotheby.